

2. Brugman, C. and George Lakoff. (2008). 'Cognitive topology and lexical networks'. In S.Small, G. Cottrell and M. Tannenhaus (eds.), *Lexical Ambiguity Resolution*. San Mateo, CA: Morgan Kaufman, pp. 477-507.
3. Croft, W. and D. A. Cruse. (2007). *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Evans, V. (2006). 'Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction.' *Cognitive Linguistics*, 17: 4, 491-534.
5. Fauconnier, G. and M. Turner. (2009). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York, NY.: Basic Books.
6. Fillmore, C. (1982). 'Frame semantics'. *The Linguistic Society of Korea (ed.), Linguistics in the Morning Calm*, pp. 111-137.
7. Fillmore, C. and B. T. Atkins. (1992). 'Toward a frame-based lexicon: The semantics of RISK and its neighbors'. In A. Lehrer and E. F. Kittay (eds.), *Frames, Fields and Contrasts*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, pp. 75-102.
8. Gallese V. and G. Lakoff. (2008). 'The Brain's Concepts: The Role of the Sensory-Motor System in Reason and Language'. *Cognitive Neuropsychology* 22:455-479
9. Goldberg, A. (2006). *Constructions at Work*. Oxford: Oxford University Press.
10. Gries, S. Th. (2007). 'The many senses of run'. In Gries, Stefan Th. and Anatol Stefanowitsch (eds.), *Corpora in Cognitive Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
11. Johnson, M. (1987). *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press.
17. Kay, P. and C. Fillmore. (1999). 'Grammatical constructions and linguistic generalizations: The What's X doing Y construction'. *Language*, 75, 1-34.
18. Lakoff, G. and M. Johnson. (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge for Western Thought*. New York: Basic Books.
19. Lakoff, G. and H. Thompson. (1975). 'Introduction to cognitive grammar.' *Proceedings of the 1st Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley, CA.: Berkeley Linguistics Society pp. 295-31
21. Langacker, R. (1991). *Foundations of Cognitive Grammar, Volume II*. Stanford: Stanford University Press.
22. Sandra, Dominiek (1998). 'What linguists can and can't tell you about the human mind: A reply to Croft'. *Cognitive Linguistics*, 9, 4, 361-478.
23. Talmy, Leonard (2009). *Toward a Cognitive Semantics (2 volumes)*. Cambridge, MA.: MIT Press.
24. Tyler, Andrea and Vyvyan Evans (2008). *The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press

* * *

Когнитивная лингвистика – современная школа лингвистической мысли и практики, которая касается отношений между естественным языком, умом и социофизическим опытом. Она появилась в 1970-х гг., являясь результатом отклонения доминирующего направления в лингвистике и философии того времени.

М. К. Амангазиева

СӨЗДІК МАҚАЛА ЖӘНЕ КОСМОНИМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Ұлттың рухани болмысының қалыптасуы мен оның ғылыми негізде зерделенуі екі жақты құбылыс. Халқымыздың ғасырлардан бері жасап келе жатқан мол рухани қазынасының бірі – оның тілі екені белгілі жайт. Осындай ұлы әрі киелі қазына орыс тіліне аударылған аударма сөздіктерде өзінің таңбалық көрінісін танытып отырған. Аударма сөздіктердегі атаулар мен олардың түсінігінің ең негізгі маңызды жағы – олардың жазу арқылы сақталуында болса керек. Қай елде болса да жазу - үлкен мәдениеттің белесі ретінде танылады. Орыс тілінде жазылған В.В. Радлов, Л.З. Будагов, Н.И. Ильминский, И.Н. Березин т.б. зерттеушілердің ғылыми еңбектері мен олар құрастырған сөздіктердің бізге берері мол. Өйткені олар ең алдымен жазбаша жетіп отырады. Осының өзінен, жазу мәдениетінің алға озғандығын, жазу дәстүрі болуының мәні анық көрініп тұрғандығын көреміз.

Әлем бейнесінің көрінісі саналатын тіл – ең алдымен дүниенің көрінісін, бейнесін сипат-

тайды, таңбалайды. Рухани дүниенің жаңғыруы, сонымен сабақтас материалдық өндіріс пен тұрмыс күйі әркімнің жеке басының жағдайына байланысты емес, ол – халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, дүниетанымдық жағдайына байланысты қалыптасатын жалпыхалықтық құбылыс. Халықтық дүниетаным көрінісі мен дәстүрлі жолы тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ұлт өмірінің желісі үзілмей, әртүрлі ұрпақ бірін-бірі түсініп бір ұлтқа жатады.

Ұлттық бірлік пен бірегейлікті танытатын ұғымдар өзге тілдерге алмасып, әлем таңбасын бейнелеуде қолданыс табатыны тағы бар. Бұл мәселенің түбіне ғалымдар бойлай қоймаған, күрделі ғылыми зерттеулердің еншісіне тиетін дүние деп есептеуге болады.

Біз зерттеуімізге алып отырған лексикографиялық еңбектердегі атаулардың және оған берілген түсініктердің когнитивтік, мағыналық сипатын анықтау барысында негізінен сөздік мақалаларға мән береміз. Бұл мәселені айқын-

дау үшін, ең алдымен, сөздік мақаланың негізгі параметрлік құрамын айқындап алу шарт.

Сөздік мақаланың құрылымына параметрлік талдау жасау мәселесі қазақ лексикографиясында енді-енді қолға алына бастаған күрделі теориялық мәселелердің бірі деп санауға болады. Бұл ретте осы мәселемен тереңірек айналысқан М. Малбақовтың «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері» атты еңбегі мен Б. Атабайдың «Л.З. Будагов және қазақ тілі» зерттеулерін атауға болады.

М. Малбақов орыс тіліндегі ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігіндегі сөздік мақалалардың параметрлік құрамын айқындауға талаптанған.

Ал лингвистикалық және экстралингвистикалық құбылыстар мен элементтерге жасалатын лексикографиялық түсініктемелердің әдістері мен тәсілдерін айқындау, олардың лексикографиялық параметрлерін ашу сияқты күрделі мәселе әлемдік тіл білімінде өткен ғасырдың 70-80-жылдарында сөз бола бастаған еді.

Лексикографиялық зерттеулерде мұндай параметрлердің саны да сапалық сипаты да әртүрлі болып келеді. Бұл ең алдымен, сөздіктің типіне, түріне, көлеміне, жасалу мақсатына, кімдерге арналғанына байланысты. Орыс тіл білімінде лексикографиялық зерттеулермен айналысқан ғалымдар Ю.Н. Караулов, Ф.П. Сороколетов, Л.В. Щерба, Д.Н. Ушаков т.б. зерттеушілер сөздіктің сипаты мен параметрлері жөнінде әртүрлі пікірлер айтқан.

Қазіргі орыс әдеби тілінің сөздігі мәселесін зерттеуші Ф.П. Сороколетов қазіргі түсіндірме сөздіктердің мынадай сипатта болуы мүмкін екенін ескертеді:

- орфографиялық;
- акцентологиялық;
- орфоэпиялық;
- грамматикалық;
- стилистикалық;
- семантикалық;
- ареалдық;
- фразеологиялық;
- синтаксистік;
- деректемелік;
- нормативтік;
- синонимдік;
- антонимдік;
- сөзжасамдық.

Әрине, мұндай параметрлер қазіргі дамыған ғылымы бар тілдерде жасалған сөздіктерді айқындауға лайық. Біз қарастырып отырған кездегі сөздіктердің ең алдымен тарихи мәні

бар, екіншіден сол кезеңдегі халықтың дүниетанымдық болмысын тануда зор рөл атқарады деп пайымдаймыз.

Біз қарастырып отырған аударма, салыстырмалы сөздіктерді жазуда белгілі бір оқырманды бағдар етіп ұстау бағыты болған сияқты. Мұндай сөздіктер өз кезеңінде жалпы оқырман қауымға арналмай, белгілі бір оқырмандар тобына арналған деп бағалаймыз. Л. Будагов, В.В. Радлов, сөздіктері оқыған, зиялы қауымға арналған да, В.В. Катаринский, П.М. Мелиоранский еңбектері сол кезеңдегі оқуға құлшыныс білдірген қауымға арналғандығы еңбектердің мазмұны мен мақсатынан айқын аңғарылады.

Сөздіктердің өзіндік деректемелік көздері бар. Басты деректік көздері ретінде – халық ауыз әдебиеті, кей жазба әдебиет нұсқалары, орыс тілінде жазылған ғылыми еңбектер мен сөздіктер алынған. Деректеме материалдар, көбінесе, дәйектеме материалдардан құралады.

Сөздік мақала – сөздіктердің негізгі сапасын айқындайтын басты көрсеткіш деп танылады. Сөздік мақалада атау сөзге жан-жақты сипаттама беру, оның қолданыс аясын, контекстік байланыстарын ашу, парадигматикалық және синтагматикалық қатынастарын анықтау, сөздік ұясын көрсету, фразеологиялық бірліктерге тән коннотациялық мағынаны ашу, т.б. сипаттар болуға тиісті.

Жалпы тіл біліміндегі зерттеу еңбектерде (В.П. Берков, Н.Ю. Шведова, Н.И. Фельдман т.б.) сөздік мақаланың құрылымын былайша саралап көрсетеді:

Лексикалық мағына;

- Сөздің грамматикалық параметрі;
- Сөздің стилистикалық параметрі;
- Сөздің бағамдық параметрі;
- Сөздің жиілік параметрі;
- Сөздің ареальдық параметрі;
- Сөздің ассоциативті параметрі;
- Сөз мағынасының мәдени компоненті.

Сөздік мақаланың лексикалық мағыналық параметрі – екі тілдік сөздіктердегі сөздік мақалада көп мағыналы сөздерге түсініктеме беріледі. Оның өзіндік бірнеше жолы бар: бірінші, сөздің түсіндірме сөздікте қолданылатын мағыналарын түгел келтіру; екінші, сөз мағыналарын екінші тілдегі эквиваленттерінің мағыналарына қарап анықтау. Бұл жөнінде пікір айтқан ғалым Н.И. Фельдман сөздік мағынасын ашу дегеніміз тек қана оны механикалық тұрғыдан аудару емес, оның мағыналық құрылымын айқындау екенін жазады.

Л. Будагов сөздігіндегі лексикалық мағына туралы Б. Атабай былай деп жазады: «Л. Будагов

сөздігінде балама мен мағыналарға қарап бөлу тәсілінің қолданысында бүгінгі күннің сөздіктеріндегідей ғылыми ақпарат жоқ; аударма сөзде бастапқы сөздің қай салада, қай мағынада беріліп отырғандығын көрсететін сілтеме жоқ. Мағыналарды беруде белгілі реттілік, жүйе сақталмаған».

Сөздің грамматикалық параметрлерін анықтау олардың қай сөз табына жатып, қандай грамматикалық категориялар арқылы түрлене алатынын танумен байланысты қарастырылады. Атаудың грамматикалық категориялары кей сөздіктерде көрсетілуі ықтимал. Сөздің синтагматикалық және парадигматикалық қатынасының қаншалықты дәрежеде берілуі сөздік мақаладағы грамматикалық параметрдің толымды, толымсыздығын айғақтайды. Радлов, Будагов т.б. сөздіктерінде атаудың грамматикалық категориялары туралы толық мағлұмат беріле қоймайды. Дегенмен, ара-тұра етістіктің етіс тұлғалары арқылы берілу жүйесі кездеседі.

Сөздің стилистикалық параметрі. Атаулардың көпшілігі белгілі бір стильде қолданысқа түседі. Екі тілді сөздіктерде мұндай жағдай бірнеше қалыпта кездесуі ықтимал: екінші тілдегі балама сөз бастапқы тілдегі аударылатын сөзбен бір стильде қолданылуы мүмкін; балама сөз басқа жаңа бір қырынан өзгеше стильде жұмсалыуы мүмкін. Айталық, Л.З. Будагов сөздігінде ауыз екі сөйлеу ерекшеліктері де, діни атаулар да, қарапайым сөздер де, кәсіби лексика да кездесіп отырады.

Сөздіктің жиілік параметрлері – сөздік мақалаларда айқындала бермейді. Зерттеуші ғалымдардың негізгі мақсаты атаудың қолданыс жиілігін айқындау болмағандықтан, олардың қаншалықты жиі қолданылатыны туралы айғақ көрсетілмейді. Дегенмен, сөздіктерді оқып отырғанда кейде «жиі, сирек» қолданылатын сөздер деген анықтауларды аңғаруға болады.

Сөздіктің ең басты бағыты – олардың мәдени танымнан хабар беруінде деп есептеуге болады. Әрбір сөздік мақалада қазақ халқының сол кезеңдегі тұрмысы, тіршілігі, әдеті, дәстүрі туралы біраз пайымдаулар жасауға болады.

В.В. Радлов жасаған зерттеу еңбегінің де, ондағы сөздіктердің де ғылыми құндылығы ерекше. Радлов сөздігінде төрт түлік малға қатысты, құс атаулары мен шөп атауларына қатысты, сондай-ақ, әртүрлі мақал-мәтелдердің берілу сипаты өзінше үлкен зерттеулерді қажет ететіні анық. Бұл туралы біз К.Ш. Құсайыновтың «В.В. Радлов и казахский язык» атты зерттеуінен біле аламыз. В.В. Радлов сөздігінің бір ерекшелігі төрт түлік мал атауларының

диалектіде ғана кездесетін көптеген түрлері беріледі. Мысалы: *сүрші* «кішкентай ат», *тоу-мыс* «башқұрт породасынан шыққан аттың тұқымы», *мәстек* «көтерем, арық ат», *қарабайыр* «арғымақ пен қырғыз атының арасынан шыққан аттың бір түрі», *сирек* «биік, ұзын аяқты ат» т.б. сияқты жылқы түрлері тәптіштеліп беріледі. Бұл атаулардың көпшілігі қазіргі қазақ тілінде сақталмаған. Мұндай мысалдар бізге қазақ халқының жылқы малы туралы түсінігінің, дүниетанымының тереңдігі туралы айғақтар бере алады.

Сонымен қатар сөздіктерде кездесетін халықтық-дүниетанымдық деректерді былайша саралауға болады:

аңшылыққа байланысты кездесетін сөздік мақалалар;

діни атауларға байланысты жазылған сөздік мақалалар;

төрт түлік малға қатысты жазылған сөздік мақалалар;

аспан денелері атауларына байланысты жазылған сөздік мақалалар;

кәсіби сөздерге қатысты жазылған сөздік мақалалар;

ұлттық салт-дәстүрге қатысты жазылған сөздік мақалалар;

ыдыс-аяқтарға қатысты жазылған сөздік мақалалар т.б.

1. Малбақов М.М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы, 2002. – 364 б.

2. Аронов К.Г. Этнолингвистическая природа народных космоимов в казахском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1992. – 26 с.

3. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М., 1972. – 416 с.

4. Гузев Ж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. – Нальчик, 1984. – 158 с.

5. Малбақов М. Қазақ сөздіктері. – Алматы, 1995. – 156 б.

6. Атабай Б. Л.З.Будагов және қазақ тілі. – Алматы, 2001. –129 б.

7. Хусаинов К.Ш. В.В. Радлов и казахский язык. – Алматы, 1981. – 123 б.

Внушительный корпус космоимов, зафиксированных в лексикографических источниках, свидетельствует об их значительной роли во взаимодействии человека с окружающей его миром, а научные результаты исследования способствуют описанию когнитивной природы языковых явлений и могут быть полезны в освещении ряда проблем этнолингвистики, лингвокультурологии, психоллингвистики, социоллингвистики, лингвострановедения, когнитивной лингвистики.

The imposing corps of the cosmonyms, fixed in the lexicographic sources, attests about their significant role in the human' interaction with the environment, and the scientific results of research promote the cognitive nature description of the language phenomena and can be useful in the problems interpretation of the Ethnolinguistics, Linguaculturology,

Psycholinguistics, Sociolinguistics, Country Studies, Cognitive Linguistics.

Cosmonyms are characterized as the cultural values depositaries of Turkic natures. The analyzed language articles,

connected to cosmonyms, allow confirming that the main worthy material is presented in the dictionaries of the second part of the 19th century, in which the world vision of the ancient Turkic, their customs and traditions are saved.

A. Aksholakova

ABOUT THE PROBLEM OF ORTHOGRAPHIC CODIFICATION OF KAZAKH TOPONYMS IN RUSSIAN SPEECH

“The interest in the language is at the same time the interest in the man himself, because an important characteristic of a man is how he uses the language” [1,225]. This thesis explains the reason why we need knowledge of why and how to use language. In its turn, it is necessary to have a special knowledge determined the whole trend which studies the mechanisms of language functioning, it is named as *Orthology*.

The term “*Orthology*” (from the greek *orthos* – “right, correct” + greek *logos* – “a word, a concept, a study”) has been used actively in the linguistic literature for the last two decades. This concept is reviewed in the works of linguists belonging to different linguistic schools and different trends of science about the language. It is presented in the works of Russian and Czech linguists on specificity of literary languages, as well as on culture of speech. The concept *Orthology* is connected with the possession of oral and written literary language norms, i.e. the rules of pronunciation, stress, grammar, punctuation, word formation etc. The category of variation is recognized as the main category of *Orthology*.

The term *Orthology* was fixed in the linguistic literature in the 60s of the twentieth century and it is typical for works with normative and normalizing character. O.S. Akhmanova, Y.A. Belchikov and V.V. Veselitsky founded a special linguistic discipline *Orthology*.

The discussed term was first fixed in the “Dictionary-Reference book of Linguistic Terms” by D.E. Rosental, M.A. Telenkova “Orthology is the study about the correctness and normativity of speech.” [2,182]. A more detailed description of the term represented in the encyclopedia “Russian language” [3]. The author of the entry, L.K. Graudina interprets the *Orthology* as “a branch of linguistics, the object of which is the theory of correct speech”. By defining the object and the bounds of *Orthology* as a special linguistic

discipline O.S. Akhmanova, Y.A. Belchikov, V.V. Veselitsky pointed out that the object of *Orthology* is the study of coexisted but heterochronic variants in itself: “The finite task of *Orthology* is the exact relative assessment of functioning of variants at any given moment of language development, to fix their “correct” usage...” [4,36]

S.I. Vinogradov considers *Orthology* as a part of science about culture of speech, “as a relatively autonomous trend of research, the object of which is linguistic norm.” A close point of view is shared by N.S. Valgina defining *Orthology* as “a branch of linguistics that studies trends in the development of norm and defining the bounds between the variations within the norm and declinations from it”.

The problem of *Orthology* which is the subject of attention of many linguists in recent years is still requires the solution of many theoretical and practical problems.

The study of norms in functional varieties and subsystems of literary language is becoming an important trend. This fact defined one of the perspective tasks of *Orthology*, i.e. the codification of oral speech. Besides the “sphere of interest” of *Orthology* includes not only the literary language, but also other forms of national language existence. Phenomenon passed through literary language from slang and colloquial language should be gone through orthological assessment, as these forms of language existence have in modern conditions an enormous influence on literary uzus.

Recognized modern interpretation of *orthology* as an independent trend of linguistics is the typology of norms formulated by A. Edlichka. It consists of three orthological classes:

1) formational (systematic) norms – “a set of linguistic means and their usage regularity typical for this form of language existence which it is charged by communicative society and in accordance with it the given communicative society uses it as compulsory one”;